

УДК 811.111:811.161.2]’373.611:001.4:611.31

Ю. С. Дев’ятко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
аспірант кафедри прикладної лінгвістики

ДЕРИВАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ (НА МАТЕРІАЛІ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ТЕКСТІВ)

У статті розглянуто ключові дериваційні характеристики медичних термінів на матеріалі текстів та словників стоматологічного спрямування. У дослідженні висвітлено словотвірні шляхи формування медичних термінів, зокрема й з метою реалізації мовних потенцій, що заковані в значеннях грецьких та латинських терміноелементів. Систематизовано продуктивні способи творення термінів, що є досить важливим для полегшення та підвищення продуктивності перекладацького процесу. Крім того, продемонстровано, як морфемний розбір термінологічної одиниці дозволяє полегшити перекладацький процес не лише в аспекті пошуку еквівалентних відповідників, але й в конструюванні дефініції термінів.

Ключові слова: медичний термін, словотворення, термінотворення, дериваційні характеристики, стоматологічний текст.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Безперервний розвиток технологій в галузі медицини, розробка новітніх методів терапії, обладнання та матеріалів, глобалізація процесів фахової медичної комунікації та розвиток інформаційних технологій зумовлюють появу нових понять та термінів. Актуальними в зазначеному ключі є дослідження закономірностей творення термінів та лінгвістичного вираження понять, які мають вузькофахове спеціальне інформаційне навантаження.

Переклад медичної термінології та текстів медичної тематики завжди вимагає не лише досконалого володіння мовою оригіналу та цільовою мовою, але й потребує ґрунтовних знань медичної термінології, розуміння процесів та закономірностей, які відбуваються в організмі, знань анатомічної номенклатури, методів діагностики та терапії, медичних аббревіатур та всіх тих знань, які тільки може містити науковий та науково-популярний медичний текст. На нашу думку, важливим інструментом в практиці перекладу медичних та стоматологічних термінів може послужити дериваційна характеристика термінів та, власне, морфемний розбір термінологічної одиниці, що дозволяє полегшити перекладацький процес не лише в аспекті пошуку еквівалентних відповідників, але й в справі автоматизації перекладацького процесу в цілому.

Аналіз досліджень в галузі медичної термінології показує, що поряд із стрімким розвитком галузей медицини невпинно посилюється увага мовознавців як до визначення поняття терміна та його характеристик, так і до пошуку адекватних відповідників в рідній мові. Питання, пов’язані з аналізом термінів з погляду їх словотвору, структури, семантики та мотивації, вже вивчалися та-

кими лінгвістами, як І. В. Арнольд, І. К. Кобякова, Е. Вюстер, В. Д. Сліпецька, О. В. Материнська, Л. О. Червінська, Д. С. Лотте. Зокрема питання словотворення в царині медичної термінології досліджують М. М. Телеки, В. Петришина, Г. Шалаєва, Г. Краковецька, Ю. В. Лисанець, О. М. Беляєва, Т. D. Turmezei, Božena Džuganová, Hans Marchand, J. Horecký.

Мета та завдання дослідження. З огляду на вищезазначене, вважаємо за потрібне актуалізувати увагу саме на питанні дериваційних характеристик медичних термінів та способів їх словотворення на матеріалі стоматологічних текстів, оскільки терміни в галузі стоматології є недостатньо вивченими з точки зору їх структурних та дериваційних особливостей. Таким чином, в рамках зазначеної теми ми маємо на меті виконати наступні завдання: висвітлити словотвірні шляхи формування термінів з метою реалізації потенцій перекладацького процесу; систематизувати продуктивні способи термінотворення для полегшення та підвищення продуктивності перекладацького процесу.

Предметом дослідження є дериваційні особливості медичних термінів стоматологічного спрямування, **об'єктом** – продуктивні способи термінотворення в галузі стоматології.

Матеріалом дослідження послужили словники та довідники медичної термінології: двотомний ілюстрований медичний словник Дорланда, МКХ-10 та Англо-український словник медичних термінів за ред. Л. Я. Аврахової (Київ, 2002). Крім того, для демонстрації прийомів морфемного аналізу стоматологічних термінів нами було використано близько 100 наукових та науково-популярних статей в галузі стоматології, 20 клінічних випадків, клінічні настанови та протоколи. Одразу зазначимо, що такий відбір проводився під час перекладу зазначених текстів з англійської українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає дослідниця дериваційних характеристик медичної термінології М. М. Телеки, «словотворення – це процес творення нових слів, результатом якого є породження нових лексичних одиниць різної частиномовної природи для називання предметів, понять, ознак, дій, процесів тощо». Ми ж будемо говорити про способи словотворення та термінотворення, які визначаються як «основне словотвірне поняття, що служить для окреслення одного з типів номінації, утілене в структуруванні слів із використанням відповідних прийомів, моделей та словотворчих ресурсів» [4, с. 123].

Для більш повного опису дериваційних процесів медичних термінів на прикладі української та англійської мов, розглянемо основні способи творення нових термінів в зазначеній медичній галузі. Медична терміносистема зазначених мов є досить різноманітною за своїми дериваційно-структурними характеристиками. У нашому випадку, як справедливо зазначає Л. С. Рудинська, «джерела формування термінології пов'язані із засобами загальнолітературної мови (лексичними і словотвірними), із запозиченнями з інших мов і, в першу чергу, із запозиченнями інтернаціональних греко-латинських терміноелементів...» [5, с. 6]. Безумовно, важливим чинником, який впливає на інформативність та

результативність морфемного розбору та з'ясування дериваційних та семантичних характеристик стоматологічних термінів є той факт, що в українській та англійській медичній термінології є значна частина запозичень з грецької та латини, як у вигляді цілих лексем, так і у вигляді терміноелементів.

Дж. Сейгер також дотримується точки зору, що шляхи термінотворення збігаються зі шляхами словотворення лексичної одиниці, і виділяє три способи утворення термінів: використання наявних словотвірних ресурсів, трансформація наявних у мові ресурсів, створення абсолютно нової лінгвістичної одиниці [10, с.108].

За даними дослідників С. Lovis, R. Baud, А.М. Rassinoux, P.A Michel, J.R Scherrer, 60% неологізмів у медичній сфері становлять саме складні слова, які утворені шляхом дериваційних процесів з використанням засобів термінотворення, наявних в арсеналі тієї чи іншої мови, а 40 % складають усі інші неологізми [8, с. 201].

З огляду на вищезазначене вивчення дериваційних характеристик та морфемний аналіз стоматологічних термінів є важливим інструментом в перекладацькому процесі та в розрізі конструювання дефініції таких термінів.

Як зазначає дослідниця стоматологічної термінології Г. Шалаєва, «основоцентричний підхід є базовим для дослідження специфіки словотворчих процесів у межах сучасної термінології. За вихідну одиницю дослідження береться твірна основа дієслова, з якої починається словотворчий процес і яка є лексико-семантичним ядром при утворенні похідних основ». [7, с. 93], [2, с. 23] Твірні основи термінів у різних мовах реалізують свої словотвірні потенції по-різному, при цьому варто зазначити, що роль різних словотвірних засобів у різні часи суттєво варіювала [1, с. 58].

З огляду на морфологічні та словотвірні особливості стоматологічної терміносистеми, викоремлюють наступні групи термінів:

- **прості** (з непохідною основою (*корінь, зуб, щелепа, ясна*) та з похідною основою (*алотрансплантація, альвеоліт, пародонтоз*);
- **складні, або терміни-компози**ти (терміни, що утворені способом основоскладання): *апекслокатор, дентино-емалевий, скронéво-нижньощéлеповий, пульпоекстрактор, амальгамозмішувач, альвеолектомія*;
- **складені** (двокомпонентні: *альвеола зубна, імплантація дентальна, розчин Карнуа, анестезія провідникова, термінальна стадія, ангулярний хейліт*; та багатокомпонентні: *апарат незнімний ортодонтичний, нижньощéлепова зубна дуга; тонкоголкова аспіраційна біопсія*).

Медична термінологія належить до одного з найдавніших лексичних шарів української мови, тому протягом багатовікової історії розвитку в ній відбилися основні способи словотворення, які забезпечували можливість творення нових термінів. Так, найпродуктивнішими способами термінотворення в англійській і в українській мові є наступні: основоскладання, префіксація, суфіксація, ско-

рочення [2, с. 23]. Як зазначає польська дослідниця Vožena Džuganová з посиланням на Roštolková, V. et al., словотвірна класифікація медичних термінів базується саме на класифікації способів їх творення [11, с. 57], [9, с. 34]:

I. Морфологічні способи творення: 1) афіксальні способи (афіксація); 2) безафіксальні способи; 3) осново- та словоскладання; 4) аббревіація.

II. Синтаксичний спосіб: утворення стійких терміносполучень (на основі словосполучення), які являють собою дво- та багатокomпонентні терміни.

III. Семантичні способи: 1) метафора та метонімія; 2) епонімія.

IV. Морфолого-синтаксичний спосіб: субстантивіація, адвербіалізація тощо. В якості продуктивного способу термінотворення та поповнення термінологічної системи виокремлюють також *запозичення термінів з інших мов*.

Розглянемо зазначені способи творення медичних термінів більш детально.

I. Морфологічні способи творення:

1) афіксальні способи (афіксація):

Як зазначають українські мовознавці В. В. Малахова та О. В. Самойленко, в україністиці на позначення таких словотвірних формантів уведено поняття «афіксоїд», які залежно від позиції в слові поділяються на «префіксоїди» та «суфіксоїди» [3, с. 113]. Значна кількість медичних термінів утворена афіксальним способом за допомогою грецьких та латинських префіксоїдів та суфіксоїдів. Перевага цього способу термінотворення полягає в тому, що такі терміни не викликають хибних асоціацій, тому що не мотивують термінологічні найменування, натомість дозволяють «розшифрувати» дефініцію поняття за допомогою декодування терміноелементів, які утворюють термін.

а) префіксальний (префіксоїди вказують на колір, форму, кількість, розміри, умови чи особливості розташування, наприклад, *peri-* = *навколо-*, *peri-*: *periapical* – *періапикальний* / *навколоапикальний*; *periarticular* – *навколосуглобний*);

Високопродуктивними префіксами в англійській мові є наступні: **anti-** (*antidemic* – *протинаяжковий*), **dis-** (*dissection* – *розсічення*), **in-** (*inactive* – *пасивний*), **inter-** (*interosseous* – *внутрішньокістковий*), **re-** (*recurrent* – *повторний*, *рецидивний*), **sub-** (*subacute* – *нідгострий*).

В українській медичній термінології також широко представлена префіксація як спосіб творення медичних термінів, зокрема префіксоїди часто використовуються для вираження смислової протилежності: *giper-* та *gipo-*, *полі-* та *моно-* тощо.

б) суфіксальний (греко-латинські суфікси в англійській мові та відповідні суфіксоїди в українській мові є досить систематизованими та концептуальними, вносять конкретизацію по відношенню до значення, яке транслює корінь, і можуть змінювати граматичну категорію терміна. Вони забезпечують вмотивованість терміна, наприклад, суфіксоїд *-itis* = *-um*, *-im* вказує на хворобу запального характеру (*periodontitis* – *періодонтум*, *gingivitis* – *гінгівім*); *-osis* = *-oz* (*halitosis* – *галітоз*) слугує для утворення назв хвороб незапальної природи;

суфіксоїд *-oma* = *-ома* (*sarcoma* – саркома, *lipoma* – ліпома) майже завжди називає пухлини і т. д.

Суфіксальна підсистема медицини може бути представлена у вигляді суфіксів, серед яких можна виокремити найпродуктивніші у вигляді наступних моделей: *N + -ion, -er, -ism, -itis* (*abfraction* – абфракція, *stomatitis* – стоматит, *megadontism* – мегалодонтія, *holder* – тримач); *Adj. + -ic, -al, -ous* (*gingival* – гінгівальний, ясенний; *autogenous* – аутогенний, некротичний); *V + -ate* (*exfoliate* – злищуватися, відшаровуватися).

в) **префіксально-суфіксальний спосіб** (*periimplantitis* – періімплантит; запалення кісткової тканини навколо імплантату);

2) безафіксальний спосіб (в англійській мові досить продуктивним є усічення: *dent chem* від *dental chemistry*; *hype* від *hypodermic syringe* – шприц для підшкірних ін'єкцій, *rehab* від *rehabilitation center* – центр реабілітації; в українській мові спосіб усічення є малопродуктивним: *розрізати* – розріз, *зажимати* – зажим).

3) осново- та словоскладання є чи не найпоширенішим способом збагачення медичної термінологічної лексики: *dentinoenamel* – дентино-емалевий, *temporomandibular* – скронéво-нижньощéлеповий, *dentophobia* – дентофобія, *osteoplasty* – остеопластика тощо. Проведений нами аналіз джерельної бази показав, що в якості основ і в англійській, і в українській мовах зазвичай виступають греко-латинські терміноелементи. Наприклад, одними з найпоширеніших терміноелементів є *-phobia, -mania, -scopy, -graphy, -metry, -plasty* тощо. Вказані терміни утворюються за моделями:

N + -phobia (від гр. *-phobia*) → *N + -фобія* (патологічний страх людини перед чим-небудь) → *dentophobia* – дентофобія (страх перед стоматологічним лікуванням);

N + -scopy (від гр. *-scopia*) → *N + -скопія* (огляд чи обстеження за допомогою інструменту, назва якого має терміноелемент *-скоп*) → *microscopy* – мікроскопія; *stomatoscopy* – стоматоскопія;

N + -graphy (від гр. *-graphia*): → *N + -графія* (у стоматології: техніка проведення діагностичних візуалізаційних досліджень) → *radiography* – рентгенографія, *computed tomography* – комп'ютерна томографія тощо.

Варто звернути увагу, що перший компонент терміна (перша основа) виконує функцію своєрідного семантичного ядра і несе більшу частину смислового навантаження.

4) аббревіація (у XX столітті аббревіація стала одним з найпродуктивніших способів поповнення словникового складу різних мов). Найчисленнішою групою є ініціальні аббревіатури: *BP* – *bloodpressure* – артеріальний тиск – АТ, *GP* – *general practitioner* – лікар загальної практики, *MRI* – МРТ, *CT* – КТ, *GBR* – *guided bone regeneration* – направлена кісткова регенерація – НКР. Також виокремлюють графічні аббревіатури, серед яких значна частина має латинське походження: *b. i. d.* – *bis in die* – *twice a day* – два рази на день; *p. o.* – *per*

os – orally – перорально, NPO – Nil Per Os – nothing by mouth – не приймати ні їжі, ні води перорально тощо.

II. Синтаксичний спосіб (утворення стійких терміносполучень, які являють собою дво- та багатокомпонентні терміни: *dentin dysplasia – дисплазія дентину; bonding agent – бонд-агент, sinus floor elevation – підняття рівня дна гайморової пазухи; early childhood caries – карієс раннього віку, Severe Acute Respiratory Syndrome – гострий респіраторний дистрес синдром*).

III. Семантичний спосіб:

1) метафора та метонімія (*dental bridge – мостоподібний протез, «міст»; wisdom tooth – зуб мудрості; cleft lip – «заяча губа», lacrimal sac – слізний мішок, gene library – бібліотека генів* тощо). Висока продуктивність метафоризації в медичній термінології, зумовлена здатністю метафори формувати в свідомості адресата асоціативні пари, забезпечуючи надійну фіксацію інформації; до того ж метафорі притаманна наочність, що важливо в прагматичному аспекті. Найімовірніше, процес метафоризації та метонімізації зумовлений тим, що людина в процесі взаємодії з навколишнім світом та при виникненні необхідності найменування нових предметів і явищ, вдається до найближчих для себе порівнянь з фізичної картини світу.

2) епонімія (термінологічні словосполучення, в яких одним із компонентів є власна назва: *Kaposi's sarcoma – саркома Капосі, синдром Hodgkin's disease – хвороба Ходжкіна, Cooper's scissors – ножиці Купера*).

IV. В українській медичній терміносистемі ми виділяємо ще й морфолого-синтаксичний спосіб — спосіб творення термінів внаслідок семантично-синтаксичного переходу терміна з однієї частини мови в іншу (субстантивізація, адвербіалізація, прономіналізація). Наприклад, *операційна, маніпуляційна, оглядова, черговий*.

Запозичення термінів з інших мов є також досить продуктивним способом термінотворення. Запозичення зазвичай калькуються, адаптуючись до норм мови-реципієнта. Особливо багато запозичень з англійської мови наявні в медичній термінології, наприклад: *indicator – індикатор, stimulator – стимулятор, screening – скринінг, monitoring – моніторинг* тощо.

Для прикладу з'ясуємо дериваційні характеристики терміна шляхом виконання морфемного розбору терміна *aer/odont/algia*. Так, префіксоїд *aer-* означає *повітря*; *-odont-* – *зуб, зубний ряд* та суфіксоїд *-algia* (*-алгія*) означає *біль в тому органі, системі чи частині тіла, що зазначена в корені*.

Таким чином, маємо: *зубний біль, викликаний змінами атмосферного тиску – аеродонталгія*. Префіксоїд *aer-* означає повітря, і як тут здогадатися, що мова йде саме про зміни атмосферного тиску? Однак тут спрацьовує золотий стандарт перекладу: необхідність володіння предметом тексту перекладу. Освіченість в галузі медицини, яка конче потрібна медичному перекладачеві, дозволяє встановити, проаналізувавши термін, що звичайне повітря прямо не впливає на життєдіяльність організму людини, а ось коливання атмосферного тиску здатні впливати в окремих людей на функціонування певних органів чи систем.

Висновки. Питання дериваційної характеристики медичних термінів та аналізу їх морфемної будови набувають особливої ваги в сучасних реаліях, коли медична та стоматологічна термінологія стає надбанням не лише вузького кола медичних фахівців, але й широко проникає в повсякденне життя кожної людини та популяризується в науково-популярних виданнях, телепередачах, веб-сайтах тощо. Оскільки медична термінологія є невід'ємною частиною мовної картини світу кожної людини, знання базових терміноелементів, які дозволяють семантизувати термінологічну одиницю в цілому після попереднього аналізу дериваційних особливостей терміна та виокремлення його морфем стануть в пригоді усім, хто працює з медичними текстами та науковою медичною термінологією, зокрема в галузі стоматології.

Знання всього спектру словотвірних засобів в царині медицини дозволяє ефективно їх використовувати в процесі творення нових термінів та конструювати семантичне значення термінів, виходячи з дериваційних характеристик терміна.

Література

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд // М.: Высшая школа, 1995. – С. 58.
2. Кобякова І. К. Про деякі аспекти мовотвірної функції / І. К. Кобякова, С. О. Швачко // Іноземні мови. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Т. 1. – С. 23.
3. Малахова В. В. Афіксоїдальні утворення у медичній термінології сучасної української мови / В. В. Малахова, О. В. Самойленко // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах», 2019. – С. 112 – 114.
4. Нелюба А. М. Суперечності морфемно-словотвірної термінології і способи їх уникнення / А. М. Нелюба // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах», 2019. – С. 122 – 124.
5. Рудинская Л. С. Современные тенденции развития гематологической терминологии (на материале английского языка). Автореф. дис. канд. филол. наук. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 19 с.
6. Телеки М. М. Словоскладання у сучасній латинській медичній термінології / М. М. Телеки // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, серія «Філологія». – 2017. – № 26, том 2. – С. 85 – 88.
7. Шалаєва Г. Структурний аналіз сучасної медичної термінології та труднощі перекладу багатокomпонентних медичних термінів / Г. Шалаєва // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. – 2014. – № 1. – С. 90-96. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2014_1_15.
8. C. Lovis, R. Baud, A.M. Rassinoux, P.A Michel, J.R Scherrer. Medical dictionaries for patient encoding systems: a methodology. – Artificial Intelligence in Medicine, Volume 14, Issues 1–2, 1998, Pages 201 – 214. – Access mode: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.23.4818&rep=rep1&type=pdf>
9. Džuganová, Božena. (2013). English medical terminology – different ways of forming medical terms. JAHR. 4. 55-69. – Access mode: file:///C:/Users/User/Downloads/03_Dzukanova.pdf
10. Sager J. C. Term formation// Terminology Management. Vol. 1. Basics Aspects of Terminology Management, Amsterdam. 1996. – P. 737 – 742.
11. Poštolková, B. et al. (1983): O českéterminologii. Academia. Praha.

References

1. Arnold I. V. Basics of scientific research in linguistics / I. V. Arnold // M: High School, 1995. – P. 58.
2. Kobyakova I. K. About several aspects of linguistics-derivative functions / I.K. Kobyakova, S. O. Shvachko // Foreign languages. – Donetsk: DonNU, 2004. – Т. 1. – P. 23.

3. Malakhov V. V. Afixoidal building blocks in the medical terminology of modern Ukrainian language / V.V.Malakhov, O.V. Samoilenko //Materials of the IX International Scientific Conference “Lexical and grammatical innovations in contemporary Slavic languages”, 2019. – P. 112 – 114.
4. Nelyuba A. M. Contradictions of morphemic and word-formation terminology and the way of their avoidance / A. M. Nelyuba // Materials of the IX International Scientific Conference “Lexical-grammatical innovations in contemporary Slavic languages”, 2019. – P. 122 – 124.
5. Rudinskaya L. S. Modern trends in the development of hematological terminology (on the basis of the English language). Author’s abstract. – Moscow: Institute of Linguistics, 1997. – 19 p.
6. Teleki M. M. Compounding in modern Latin medical terminology / M. M. Teleki // Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, series “Philology”, 2017. – № 26, Volume 2. – P. 85 – 88.
7. Shalaeva G. Structural analysis of modern medical terminology and the difficulties of multicomponent medical terms translation / G. Shalaeva // Current issues of social sciences and history of medicine. – 2014. – No. 1. – P. 90-96. – Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2014_1_15.
8. C. Lovis, R. Baud, A.M. Rassinoux, P.A Michel, J.R Scherrer. Medical dictionaries for patient encoding systems: a methodology. – Artificial Intelligence in Medicine, Volume 14, Issues 1–2, 1998, Pages 201 – 214. – Access mode: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.23.4818&rep=rep1&type=pdf>
9. Džuganová, Božena. (2013). English medical terminology – different ways of forming medical terms. JAHR. 4. 55-69. – Access mode: file:///C:/Users/User/Downloads/03_Dzuganova.pdf
10. Sager J. C. Term formation// Terminology Management. Vol. 1. Basics Aspects of Terminology Management, Amsterdam. 1996. P. 737 – 742.
11. Poštolková, B. et al. (1983): O české terminologii. Academia. Praha.

Deviatko Y.S.

Derivative characteristics of medical terms (based on the texts related to dentistry)

Abstract. *The article deals with derivational characteristics of medical terms based on the dental texts and medical and dental dictionaries. The study highlights the word-forming ways of medical terms, particularly with the aim to realize the potentials of the linguistic material, which are encoded in the meaning of Greek and Latin terminoelements. The article has been systematized productive word-forming ways of medical terms, which is very important for facilitating and improving the productivity of the translation process. In addition, it was demonstrated how the morphemic analysis of dental terms facilitate the translation process not only in the aspect of finding equivalents, but also in constructing a definition of terms.*

Keywords: *medical term, word formation, term derivation, derivation characteristics, dental text.*